

Зміст

ЧАСТИНА ПЕРША

I. ПОЛЬОВА ЦАРІВНА	3
II. ДВУЖОН	9
III. ДИТЯЧІ ЛІТА	19
IV. ЖИВ-ЖИВ!.....	28
V. ТАЙНА – НЕВТАЙНА.....	37
VI. ДОЗНАВСЯ.....	46
VII. ХАЗЯЇН.....	54

ЧАСТИНА ДРУГА

VIII. СІЧОВИК.....	64
IX. ПІСКИ В НЕВОЛІ.....	73
X. ПАНИ ПОЛЬСЬКІ.....	82
XI. МАХАМЕД.....	100
XII. У МОСКАЛЯХ.....	112
XIII. МАКСИМ – СТАРШИМ.....	126

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

XIV. НЕМА ЗЕМЛІ!.....	136
XV. З ЛЕГКОЇ РУКИ.....	151
XVI. ТОВАРИСТВО	161
XVII. СПОВІДЬ І ПОКУТА.....	171
XVIII. ПЕРШИЙ СТУПІНЬ.....	186
XIX. СЛИЗЬКА ДОРОГА	194
XX. НА ВОЛІ.....	205
XXI. СОН У РУКУ	216
XXII. НАУКА НЕ ЙДЕ ДО БУКА	228

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

XXIII. НЕВЗНАЧАЙ СВОЇ	240
XXIV. РОЗБИШАЦЬКА ДОЧКА	253
XXV. КОЗАК – НЕ БЕЗ ЩАСТЯ, ДІВКА – НЕ БЕЗ ДОЛІ.....	262
XXVI. НА СВОЇМ ДОБРІ.....	275
XXVII. НОВИЙ ВІК.....	289
XXVIII. СТАРЕ – ТА ПОНОВЛЕНЕ.....	302
XXIX. ЛИХО НЕ МОВЧИТЬ	321
XXX. ТАК ОЦЕ ТА ПРАВДА!.....	334

ЧАСТИНА ПЕРША

I

ПОЛЬОВА ЦАРІВНА

Надворі весна вповні. Куди не глянь – скрізь розвернулося, розпустилося, зацвіло пишним цвітом. Ясне сонце, тепле й приязне, ще не вспіло наложити палючих слідів на землю: як на Великдень дівчина, красується вона в своїм розкішнім убранні... Поле – що безкрає море – скільки зглянеш – розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо – ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре – погляд так і тоне... З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилию спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожную билинку... І ведуть вони між собою тиху-таємну розмову: чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, – тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору; заглушає докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться, – і все те зливається до купи в якийсь чудний гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди, на думку не лізуть клопоти: добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями... Хочеться самому жити й любити; бажаєш кожному щастя. Недаром в таку годину – аби неділя або яке свято – хлібороби виходять на поле хліба обдивляться!

Отакої саме пори, в неділю, після раннього обіднього часу, – тим шляхом, що, звившись гадюкою, пославсь од великого села Пісок аж до славного колись Ромодану, – йшов молодий чоловік. «Не багатого роду!» – казала проста свита, накинута наопашки, – «та чепурної вдачі», – одмовляла чиста, біла, на

грудях вишивана сорочка, виглядаючи з-під свити. Червоний з китицями пояс теліпався до колін, а висока сива шапка з решетилівських смушків, перехиляючись набакир, натякала про парубоцьку вдачу...

Ішов справді парубок. На перший погляд – йому, може, літ до двадцятка добиралося. Чорний шовковий пух тільки що висипався на верхній губі, де колись малося бути вусам; на мов стесаній борідці де-где пог'ялось тонке, як павутиння, волоссячко. Ніс невеличкий, тонкий, трохи загострений; темні карі очі – теж гострі; лице довгообразе – козаچه; ні високого, ні низького зросту, – тільки плечі широкі, та груди високі... Оце й уся врода. Таких парубків часто й густо можна зустріти по наших хуторах та селах. Одно тільки в нього неабияке – дуже палкий погляд, бистрий, як блискавка. Ним світилася якась незвичайна сміливість і духовна міць, разом з якоюсь хижою тугою...

Парубок плівся повагом, позакладавши руки назад себе; позирав навкруги своїми блискучими очима; іноді зупинявся й довго розглядав зелене нив'я. То знову йшов; то знов становився де-небудь на згірку – і знов оглядав поле. Ось перейшов і драний місточок посеред лук, на низині, у балці. Під ним ще не висохли весняні калюжі – аж зацвіли, позеленіли: кумкають в них жаби рано й вечір. От опинивсь на невеличкім горбку по той бік місточка; став, обернувся лицем до його; глянув на рудку; перевів погляд на крайнє жито. «Отже, тут кращі хліба, ніж під селом, – подумав сам собі, – тут, мабуть, сильніший дощ пройшов...» Знов повернувся, – і рушив далі.

Спустившись в долину, повернув з курного шляху на обніжок – і пішов поміж зеленими житами. Ось підійшов до однієї ниви, нахилився, вирвав при самім корені пучок жита, глянув на його, далі глянув на ниву, – і лице засвітилось одрадою. «От де моя праця, – немов казали його очі, – не марно потрачена: вона зробила з мене чоловіка, хазяїна!..» Повертівши в руках вирване жито, він скинув очима на другий бік межі; знову глянув на свою ниву, наче рівняв дві ниви між собою, – і промовив вголос: «Бач... на нашому полі жито краще, ніж у дядька Кабанця: моє таке густе та гонке, а в його – ледве од землі одлізло, – низеньке, жовте, засмоктане...»

Не вспів доказати останнього слова, – чує: недалеко, з-за жита, хтось співає... Він притаїв дух; насторожив уші, слуха... Голос тонкий, гнучкий, дзвінкий, так і розходився на всі боки: то розлягався в високім просторі; то слався по землі, по зелених житах; то замирав оддалеки на полях розлогих; то вливався в душу якимсь несвідомим щастям...

Парубок стояв, як зачарований. Йому здалося – він зроду не чув такого свіжого, гнучкого голосу. У його в очах засвітилась одрада; лице прояснилося, наче хто збризнув його свіжою водою; серце затіпалось, немов хто доторкнувся до його... «Хто б це?» – подумав він, – та й пішов на голос.

Не встиг ступить десяти ступнів, як пісня стихла, – тільки одна луна її бриніла ще над головою у його. Ще ступінь, ще... зашелестіло жито, заколихалося, немов у йому щось борсалось, билось... Ще хвилина – і з жита заманячила дівоча постать... Парубок став. Дівчина, як перепелка, знялась – і помчалась вподовж ниви. Низенька, чорнява, завітчана польовими квітками, вона й трохи не схожа була на селянок, часто запечених сонцем, високих, іноді дуже неповоротких дівчат. Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання; між високим зеленим житом вона здавалася русалкою...

Парубок спершу, мабуть-таки, чи й не прийняв її за ту польову царівну, бо стояв як укопаний, розтягнувши й без того довгообразе лице, широко розкривши здивовані очі...

Дівчина одбігла трохи і собі стала. Озирнувшись, глянула на його веселими очима, усміхнулась свіжим, молодим личком. Тут її краще розглядив парубок. Чорне кучеряве волосся, завітчане польовими квітками, чудовно вилося коло білого чола; тоненькі пасма того чорного, аж полискуваного хмелю спадали на біле, рум'яне личко, як яблучко наливчате; очі оксамитові, чорні, – здається, сам огонь говорив ними... Дві чорні брови, мов дві чорні п'явки, повпивалися над очима, злегенька прикритими довгими густими віями. Сама – невеличка, метка й жвава, з веселою усмішкою на виду, вона так і вабила до себе. Зелена байова керсетка з червоними мушками, червона в букетах спідниця, на шії дорогі корали, хрести, золоті дукати – усе гарно пристало до хорошої дівочької вроди.

Вона стояла навпроти парубка, як намальована, – наче манила своєю дивною красою. Не спускаючи з очей, він підходив до неї.

– Чого ти тут ходиш? – обізвалась вона перша.

– А ти чого хліб толочиш? – не зовсім ласкаво одказав він.

– Хіба се твій хліб?

– Не чий же... А що?..

– Цур тобі, як мене злякав!.. – та й замовкла. Парубок і собі мовчав.

– А ти хто така? – трохи згодом питає він, ковтаючи слова. – Де ти взялася? Звідкіля сюди прийшла?..

Дівчина почула, як тільки чують дівчата, чого в його запнувся голос; очі в неї заскрили, заграли...

– Навіщо тобі? – прядучи ними, вона питає в його.

– А чого ж ти прийшла сюди, на чуже поле? – каже він. – Хто ти така? Чого тобі тут треба?.. – Чутно – аж дух спира йому в грудях од кожного слова.

– Не ск-а-жу! – одмовила вона нарзтяг, осміхаючись, і подалася трохи личком вперед, згорнувши пухкі білі руки попід ліктями. – А прийшла сюди, бо недалечко живу... А ти хто?

– Сюди йди! – каже він, усміхаючись і разом запрохуючи очима. – Посідаємо тут... побалакаємо... я тобі й розкажу – хто я...

Як стрель стрельнув у дівчину. Сплеснула в долоні, зареготалася та й помчалася буйними житами... Далі – вискочила на зелену луку, що красувалася польовими квітками; потім – повернула круто наліво, почесала яриною; як білочка на деревину в лісі, так вона збігла прудко на згірок; стала, перевела дух, озирнулася; осміхнулась, махнула правою рукою: «Сюди, мов!» – та наче мана яка, спустилася вниз – і скрилася за горою.

Парубок ні з місця. Стоїть та дивиться вслід їй ще дивнішими очима – мовби переглянув через гору!.. У вухах його ще вчувався її голос, свіжий, тонкий, її сміх, молодий та дзвінкий; перед очима, як та причуда, манячила її постать метка, жвава; йому усміхалося її личко біло-рум'яне, з ясними очима, з чорними бровами; уся вона, з зеленою керсеткою, з червоною спідницею, привиджувалась йому, як жива!.. «Що це? – думав він. – Чи справді, чи вважається?.. І відкіля б це?.. Чи не моска-

лівна?.. Так же, казали, у москаля дочка вмерла... гм... мов; ба-
чся, на хуторах нікого такого й немає... Хіба Хоменкова? – Так
же не блигий світ од Хоменкового хутора сюди теліпатися... А,
видно – хутірська: на селі, окрім попівни, здається, нікого під-
хожого... Оже й не попівна: попівну я знаю – попівна не така, та
й не піде за п'ять верстов од села... Чия б же це?..»

Не розв'язавшись з такою думкою, він вийшов на згірок – по-
дивитись, куди пішла дівчина. Було вже пізно. Дівчини не вид-
но, – тільки зеленіли то там, то там, обложившись полями, хутір-
ські сади, як розкішні квітники, а між зеленою листвою вишняку,
груш, слив та яблунь білили чепурні хаточки. Парубок постояв на
згірку, помилювався красою околиці, задивився на один хутір, на
другий; пригадував хазяїнів їх, перебрав у пам'яті їх дочок, – та,
теряючись в догадках, і повернув назад – додому.

Ішов він такою ж тихою ходою, як і сюди, а може, ще й тих-
шою, – та все думав та думав... А в серці – почував він – про-
кидалось щось невідоме, чудне: і важко мов, і легко, і сумно,
й весело, і хочеться співати, й хочеться плакати... Сльози не
ллються, а голос рветься; несподіваний сум обіймає голову;
думка думку гонить: нігде пристати, ні за що зачепитися – так
і ганяє за маною... А перед очима – зелена керсетка, червона
спідниця, знадний з усмішкою погляд, червоні, як кармазин,
уста, з котрих виглядає рядок дрібних, як перли, зубів... У його
аж мороз пішов поза спиною... «Оце так!! – промовив він уго-
лос. – Чи не здурів, бува, я, чи не збожеволів?.. Дома худоба не
напована, а я блукаю тут – і думати забув!» Та, піднявши вгору
голову, чимдуж придав ходи в ноги.

Ось незабаром і Піски. На самому краї села, од вигону, стояла
невеличка хатка, вікнами на широкий шлях. З-за хатки вигляда-
ли невеличкі хлівці, повіточки; трохи далі – тік; за током – ого-
род; а все кругом обнесено низенькою ліскою. Зразу видно було,
що то плець не дуже заможного хазяїна. Не достатки, а тяжка пра-
ця кидалась в вічі. Хата хоч старенька, та чепурна, біла, – видно,
біля неї ходили хазяїські руки; двір виметений, чистий; огорожа
ціла, хоч і низенька, а ворота дощані-хрещаті.

Недалечко від хатнього порогу стояла немолода вже молоди-
ця, бідненько зодягнена, – і, розсипаючи з миски зерно, голосно

скликала курей. Натомість з хлівця прожогом вискочили невеличка свинка й кабанчик – і давай похапцем хламати зерно, не підпускаючи курей. Молодиця спершу кричала на непроханих гостей: «Аря, гладкі! Аря!», потім того плескала в долоні й штовхнула кабанчика ногою; а як побачила, що нічого з такими ненажерами не вдієш ні криком, ні легенькою бійкою, – вона висмикнула з мітли держално – і давай потягати «ненаситну прожир» і вздовж і впоперек, – аж поки не хруснуло держално... «От, прокляті! Каторжні!.. Через них знівечила держално...» – на весь голос гукала молодиця, й кинула в свиноту надтріснутим держалном.

Саме на цей крик у двір повернув парубок. Не вспів він ще гаразд і воріт причинити за собою, – як уже на його напустилася розсерджена молодиця.

– І де ти, Чіпко, ходиш? Де ти бродиш? – докоряла вона. – Ось до якої пори виходив! Ні корова, ні кобила не наповані, а він блукає...

– Я, мамо, на полі був... до ярини довідувався, – одказав він.

Мати пильно подивилася йому в вічі, наче вивіряла: чи правда тому? Та син уже повернувся – пішов прямо до загороди, а вона з порожньою помийницею – в хату.

– Не гайся ж, жени корову напувати, бо треба ж ще колись її й доіти! – усе-таки з докором гукнула з сінешніх дверей мати.

Син уже не чув того докору. Він випустив з загороди корову, од'язав од ясел кобилу – погнав до водопою. Хутко погнав, хутко й назад вернувся. Позаганяв у загороду худобу, набрав оберемок свіжої трави. Зелена трава нагадала йому зелену керсетку; заманячила ніби знайома постать; він мерщій кинув у ясла оберемок... Йому здалося, що з-під трави заблищали, мов дві углини, двоє чорних очей... «Згинь ти, марюко! – скрикнув він, випростуючи з трави руки. – От причепилася!!»

Швиденько зачинив загороду, пішов у хату. Повечеряли мовчки. Полягали спати.

– Чи ви, мамо, не знаєте: у москаля є дочка? – пита він трохи згодом.

– У якого москаля, сину?

– Що живе коло нашого поля хутором.

– Не знаю, моя дитино. Знаю, що була, – та, казали, либонь умерла. – А що там?

– Та я так питаю... нічого.

Розмова увірвалася. Мати заснула на полу. Син лежить на лаві. Сон не йде йому в голову. Душно йому, млосно, пече попід боками, а в віччю – вона та й вона. «Пропади ти, навіжена!» – шепче він. Перевернувся з боку на бік, натяг на голову ряднину, – не спить, та й годі... «Ні, вже: не швидко ти діждеш, щоб я пішов на поле!»

II

ДВУЖОН

Літ за двадцять до кріпацької волі, з того самого Ромоданового шляху, яким ішов парубок, у село Піски вступав якийсь невідомий захожий. Видно – з далекої дороги. Сорочка на йому чорна; штани вибійчані, підсукані аж до колін; за спиною вірьовкою навхрест перев'язана одежа; через праве плече, на палиці, перекинута торба – мабуть, з харчю, та пара шкапових чобіт. На взір – чоловік середніх літ. Чорні, як гайворон, уси починали вже по краях рудіти; борода стирчала чорна, остюкувала, давно, мабуть, не бачила скіска.

Ішов захожий тихо, нога за ногою, й роздивлявся на всі боки. Сказати б – з заробітків, коли б не така рання пора. А то тільки що весна настала. Постікали води, зазеленіли трави, зацвіли садки, городи, сонце ще не пекло, як серед літа, а приязно сяло та гріло.

Дійшовши до одного двору, де серед нечистого городу влізла в землю старенька хата, захожий став: «Оце ж, мов, бачся, й Окунева хата!» – каже він сам до себе.

На той час з низеньких хатніх дверей вийшов молодий парубок.

- Здоров був! – обізвався до його захожий.
- Здоров.
- Чи це Окунь живе?

- Який Окунь?
- Карпо Окунь, старий дід.
- Ні: це Лимар, а не Окунь.
- А де ж Окунь?
- Та який Окунь?
- Дід старий, що з бородою ходив.

На їх розмову нахопилася з-за хати старенька жінка. Видно, поралась коло городини, – бо очіпок подався трохи набік, лице в поту, руки в землі.

- Та кого ти, чоловіче, питаєш?
- Окуня Карпа.
- Е-е-е... його вже давно й сліду нема... Знала я того Окуня, знала... Уже, мабуть, літ з десять буде, як помер... А тобі ж навіщо він?

- Та треба... Так умер, кажете?
- Умер, умер.
- Та хто ж після його зостався?
- Та хто ж після його зостався?! – каже жінка, задумавшись... – Зосталася Ганна-небога, що вийшла за Соломенка. Та й та уже вмерла. Оце ми у неї й дворище купили. Та ще зостався Грицько – був йому якийсь далекий родич... торік його у некрути взяли. Та, здається, вже й немає нікого такого...

- Так... А волость же ваша далеко?
- Волость? – глянула жінка на його й, перегодя трохи, одказала: – На тім боці села. От як підеш сією улицею, та й вийдеш прямисінько. Спершу будуть гамазеї, а там – зараз і волость.
- Ну, спасибі вам. Прощайте.
- Щасливо.

Пішов собі чоловік тою тропою, що розказала жінка. А жінка й парубок ще довго стояли – дивились услід, аж поки не скрився захожий з очей у кривій вулиці.

- Ти не питав, Грицьку, – тоді жінка до парубка, – хто він такий? навіщо йому Окунь?
- Ні, не питав.
- Гляди, лишень, чи не родич який... Там у його, в Донщині, багато, кажуть, всякої рідні... Там і брат його жив. То чи не по худобу, бува, прийшов і сей?

– Бог його зна.

– Треба б дознатись, Грицьку. Чи не збігав би ти, слідом за ним, у волость та розслухався б: що воно за чоловік.

– Добре, мамо, – каже парубок. І обоє пішли в хату.

Жінка справді догадалася, навіщо захожому здався мертвий Карпо Окунь. Той, що розпитував, об'явився в волості небожем Окуня – Остапом Хрущем, що літ, може, з п'ятнадцять, як пішов на Дін. Уже його й з ревізії викинули, не тільки з думки. Тільки старі люди пам'ятали ще – коли бородатий та білий Окунь вив'язав на Дін до дядька свого хлопця-небожа. А тепер оце він назад повернувся й просився в піщанську громаду.

– Чого ти звідтіля вернувся? – пита його голова. – Хіба там недобре стало жити?

– Та трудно вже й там, – кланяючись, каже Остап. – Не ті тепер порядки пішли: багато вже й там нашого брата... пропадає...

– А тут хіба краще? – пита писар.

– Та все ж, бачте, – рідна сторона.

– Як же ми тепер тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого? – знову голова.

– Та в мене ось є старий пашпорт. – Та, витягши з гамана шматок засмальцьованого паперу, з обтіпанними краями, й подав голові.

Подивився той на папір, розправив, прочитав – і знову зложив.

– Що ж з сього?! – каже. – Чому хоч ти не обзивався, як ревізія писалась?

– А бог його знає – чому... Не знав.

– Відколи пашпорта не переміняв! – не випускаючи з рук паперу, дивувався голова.

– Та там мене й по цьому всюди приймали.

– Гм... Що ж тепер, Василь Васильович, будемо робити? – пита голова писаря.

– А що? Треба громаду збирати; та хай поставить громаді могоричу, то, може, й діло буде, – одказав писар. – А то, як бродягу якого, ще в тюрму запруть.

– Зділяйте милість, – каже, кланяючись, Остап, – уже поклопочіться! Я вже вам, коли так не маю чого дати, то хоч одслужу за те.

Писар тільки покрутив свого рудого уса та разом з головою й пішли у другу хату.

Через три неділі Остап косив у писаря сіно. Та такий з його ко-сар: такий жвавий, такий робочий – невтомний! Усьому лад дає, усім перед веде – отаманує. А через місяць йому об’явлено, що тепер він піщанський громадянин – козак, Остап Макарович Хрущ.

Аж перехрестився Остап, як почув це. Та восени прямісінько й почвалав у город найматись. Недовго й місця шукав: зараз жид злебенив його та й заправив у поштарі.

Добре Остапові. І одежа й хліб жидівський, і плата добра, та й од проїжджих перепада. Послужив він рік, а на другий уже ґрунт і хату купив. Якраз на край села, на белебні, стояла собі осторонь чиясь сирітська пустка: необмазана, некрита, город не обгороджений, звісно – сирітське, та ще й за селом.

Купив Остап хату, та, не довго думавши, й шле старостів до Мотрі Жуківни – бідної, некрасивої дівчини, уже таки й літньою, що жила в сусідах, удвох з старою матір’ю.

– А що ж, Мотре, – каже їй мати, – іди! Хоч хата своя буде; хоч не тинятимешся на старість, як от я, стара...

– Та чи йти, то й іти! – одказує дочка. – І так натерпілись усього!

Обмінили хліб, а в неділю й весілля заграли.

Як уступила Мотря в свою хату, то немов знову на світ народилася. Чепурить її, прибира. Діждали весни, – город одкопала, скопала, засадила; хату вимазала, оббілила; призьбу жовтою глиною підвела; коло хати віником обмела. Чисто кругом – любо глянути, і огородина зеленіє...

Та й тільки ж то, що огородина своя, а більше землі – ні ступня. Приходилось у чужих людей косити, хліб заробляти, спину не розгинаючи, спочивку не знаючи... Оже як не працювала Мотря з Остапом та з Оришкою – старою своєю матір’ю, а все бідно жили. Іноді зимою ні з чого було й галушок зварити, – приходилось сухим хлібом давитись...

Остап – спершу був повеселів: такий балакучий, такий щирый, – Мотрю жалує, коло тещі ласкавий; а далі – все хмурнішав та й хмурнішав. Стала нудьга виглядати його очима, журба невимовна гнітити його душу і серце... Ходить бувало восени або зимою по двору, опустить на груди голову та за цілий день і слова не промовить ні до кого...

Так минув рік; минає й другий; а вони – всі трійко (дітей не було) – похмурі, невеселі... Немає долі – немає й радості!

Лягла зима. Падав дрібний сніг, як бува в холод; буйний вітер крутив заметами й вив, як звір у лісі, у димарі Остапової хати. Ніч уже спустилася на землю. Мотря й Оришка сиділи на полу; перед ними на стільчику неясно блимав каганець – от-от збирався погаснути. Вони прями мовчки; кожна про себе думала якусь тяжку думку. Остап лежав на печі... Тихо, – тільки веретена сюрчать...

– О-ох! – важко зітхнув Остап. – Обридло вже мені по цих краях горювати, – промовив він, наче сам до себе. – Діжду весни, піду на заробітки. Там, може, знайду добре місце, то й вас переведу...

– А як же не найдеш? – на це йому Мотря. – Літо втратиш... а я одними руками що тут зароблю?.. – додала вона журливо й скривилася.

– Та вже ж ви тут з матір'ю то сим, то тим боком настягаєтесь на зиму... А я, коли що, то там і зазимую. Так мені тут остогидло!

Діждали весни. Порадився Остап з жінкою та з тещею, узяв паспорт, пішов собі. Мотря з старою матір'ю zostались самі собі на хазяйстві.

Вирядили Остапа на Дін у Великий піст, а так – к зеленій неділі – приходить з Дону бумага: чи є, мов, у вас такий і такий козак Остап Хрущ? І де він у вас узявся? Що тут він прозивався не Хрущ, а Притика... що він кинув у нас жінку й троє дітей, пропадав був – не знать де – три роки без малого... А ось тепер – у паспорті він уже Хрущем пишеться, та ще й жонатим. Що се воно за знак? З якої це речі така плутаниця?..

Так оце запитувала якась Донська станиця Піщанської волості... І задала ж роботу волосним оця несподівана бумага!

Як прочитала її козацька старшина, то голову й руки опустила.